

<https://rp.ll.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 4, No. 60, Winter 2024

Received: 20/07/2023

Accepted: 23/10/2023

The Necessity of Ideological Reanalysis of Persian Poetry with a Theological Stylistics Approach (Case Study: The Component of the Possibility of Sighting God in Nizami Ganjavi's Poetry)

Abbas Shah Ali Ramsheh

Ph.D. student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
a.shahali.r70@gmail.com

Reza Shajari

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
shajary@kashanu.ac.ir

Reza Ruhani

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
r.ruhani@kashanu.ac.ir

Hossein Ghorbanpoor Arani

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
ghorbanpoor@kashanu.ac.ir

Abstract

Throughout its periods of prosperity and adversity, Iranian Islamic culture has experienced significant ideological shifts under the influence of two prominent figures in Sufism and Islamic philosophy. The regions of Great Khorasan and ancient Transoxiana, which served as the cradle and hub for various major sects, such as Jabriyya, Mu'tazila, Ash'ara, Maturidiyya, Hashviyya, Moshbaha, Karramiyya, Murji'ah, and the Shia sects, became a battleground for religious conflicts and a diversity of theological perspectives, particularly up to the 4th and 5th centuries. These religious

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.138462.2264

conflicts, which ignited a wide array of inter-sectarian and intra-sectarian disputes, gradually found expression in the thoughts and language of Iranian poets, giving rise to a rich tapestry of ideological beliefs in their poetry. Regrettably, the theological analyses of Persian literature to date have often been marred by generalizations and biases. In this article, the authors proposed the concept of "ideological stylistics with a theological approach" to circumvent generalizations and demonstrate the departure from sectarian belief norms in Persian poetry. From this vantage point, the concept of "sighting God" within Islamic sects has been dissected into more nuanced intellectual themes. By comparing the beliefs of various theological sects regarding this concept, the authors have unveiled the ideological interplay of symbolic and meaningful words in Hakim Nizami's poetry, revealing two grammatical and rhetorical layers. The theological stances of Hakim Nizami in the realm of "Sighting God in the Ascension" have been found to align with the beliefs of Abu Hasan al-Ash'ari.

Keywords: Ideology, Theological Stylistics, Sighting God, Hakim Nizami

Introduction:

The regions of Great Khorasan and ancient Transoxiana, which served as pivotal political and cultural centers in ancient Iran, were early Islamic strongholds for sects, such as Ash'ara, Mu'tazila, Shia, Kharijites, Karramiyya, and Murji'ah, along with their derivative sects, all of which have historically grappled with religious and theological conflicts. These ideological disparities have left an indelible mark on the thoughts and poetic expression of the poets hailing from these lands.

A survey of scholarly works in layered stylistics revealed a noticeable oversight of ideological speech layers, particularly pertaining to theological beliefs, in recent years. Regrettably, these studies have often fallen prey to generalizations, assumptions, and prejudices. In this article, the authors aimed to introduce a more comprehensive approach termed "ideological stylistics with a theological approach" to elucidate the connection between the marked words in the text and other phonetic, lexical, syntactic, and rhetorical layers.

This approach involved breaking down theological beliefs and viewpoints into smaller thematic elements to highlight the distinctions and deviations from belief standards and subsequently explaining and analyzing these variations in the language of poetry. Through this approach, the researchers of religious norms aim to demonstrate the deviations in the ideological beliefs of sects by presenting a detailed table, while the stylists analyze and expound upon the relationship of different layers of speech based on this information. In this article, as stylistic researchers, the authors deconstructed the belief component related to sighting God among the sects into smaller intellectual components, such as "the nature of the visitors," "the permission or obligation to sight God," "the means of sighting God," "the location of sighting God," "the timing of sighting God," and "the motivation for sighting God." Subsequently, as stylists, they illustrated the correlation between the deviation from the religious norms of sects and verses from Nizami's works, including *Makhzan al-Asrār*, *Layli and Majnun*, and *Haft Peykār*, in the context of sighting.

Methodology:

This study employed a descriptive-comparative and analytical approach, utilizing data gathered through document-based and library research. The proposed approach and model were elucidated using tables. The primary research sources consisted of theological books from various sects available in both Arabic and Persian.

Research Findings:

This research yielded several significant findings. Firstly, within the realm of Persian poetry

stylistics, the layer of ideological speech concerning "theological beliefs" was notably disregarded, primarily due to the absence of precise standards for delineating deviations from religious norms. This underscored the critical need for interdisciplinary studies that could bridge the gap between literary knowledge, particularly in the field of stylistics, and Islamic philosophy. Secondly, the studies conducted in this domain had predominantly relied on presuppositions, prejudices, and generalizations, resulting in a unidimensional perspective. Consequently, researchers had struggled to establish the exact relationship between the various layers of speech, hindering their ability to effectively analyze and interpret poems or discern the poet's thoughts. Therefore, there was a pressing need for a comprehensive and inclusive method for the stylistic analysis of literary texts. Lastly, it was observed that early works in Islamic philosophy were not immune to bias, monotony, and accusation. Consequently, the ideological data presented in these books required scientific organization and modification. Therefore, in light of this observation, interdisciplinary researchers had to undertake the analysis of the stylistics of literary texts.

Discussion of Results and Conclusion:

In exploring the impact of Persian poetry on the theological beliefs of Islamic sects, several critical issues have emerged, including "shared beliefs among different sects," "intra-sect differences and individuality of theologians' viewpoints," "accusations and attributions of contradictory and opposing opinions to the leaders of the sects in theological literature," "presence of belief components of certain major sects in a poet's poetry," and "the need for a more precise comprehension of literary texts." These cases necessitate the adoption of a comprehensive and inclusive approach for the analysis of literary works. Through literary research, the authors advocated for a comprehensive method that incorporated ideological stylistics with a theological approach. To illustrate this approach in practice, they delved into the ideological examination of the theological aspect of sighting God in the ascension using a theological stylistic approach in the poetry of Hakim Nizami Ganjavi. By identifying symbolic words and elucidating the ideological underpinnings of these significant terms, they demonstrated the deviation of Nizami's beliefs from those of various sects and theologians. Ultimately, through an analysis of the interplay between ideology and grammar and rhetoric, the authors found that Hakim Nizami's thoughts on the subject of sighting God in the ascension aligned with the Ash'ara school of thought, particularly resonating with the viewpoints of Abul Hasan Ash'ari.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص ۴۹ - ۲۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۴/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۱

مقاله پژوهشی

ضرورت بازتحلیل نظریه‌مند شعر فارسی با رویکرد سبک‌شناسی کلامی (نمونه: مؤلفه امکان رؤیت خداوند در شعر نظامی گنجوی)

عباس شاه‌علی رامشه، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

a.shahali.r70@gmail.com

رضا شجری* ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

rshajari@yahoo.co.uk

رضا روحانی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

r.ruhani@kashanu.ac.ir

حسین قربان پور آرائی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

ghorbanpoor@kashanu.ac.ir

چکیده

فرهنگ ایرانی اسلامی ما در طول ادوار روشن و تاریک خود، دست‌خوش تغییرات نظریه‌مند از سوی دو آبرجریان تصوّف و کلام اسلامی بوده است. علم کلام که با انگیزه مستدل‌ساختن اصول دین، پای در زندگی انسان ایرانی نهاده بود، همه ابعاد فرهنگ ایرانی را از سیاست و شعر و ادبیات و ... در تأثیر و سیطره خود قرار داد. خراسان بزرگ و ماوراءالنهر قدیم که مهد و میزبان کلان‌فرقه‌های جبریه، معتزله، اشاعره، ماتریدیه، حشویه، مشبهه، کرامیه، مرجئه و فرّق شیعه بود، به‌ویژه تا قرن‌های چهارم و پنجم به معرکه‌ای برای منازعات مذهبی و تشتت آراء مبدل شده بود. این منازعات مذهبی که گستره عظیمی از صف‌آرایی‌های برون‌فرقه‌ای و درون‌فرقه‌ای را دامن می‌زد، به‌تدریج در ذهن و زبان شاعران ایرانی نمود یافت و طیف رنگارنگی از باورهای نظریه‌مند را در شعرشان پدید آورد. متأسفانه مطالعات کلامی صورت‌گرفته در ادبیات فارسی تا روزگار ما از کلی‌گویی‌های کلامی و پیش‌داوری‌ها مبراً نبوده است. نویسندگان در این نوشتار برای پرهیز از کلی‌گویی‌ها و نشان‌دادن انحراف از معیارهای اعتقادی فرّق در شعر فارسی، «سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی» را معرفی و پیشنهاد می‌کنند. از این نظر، مؤلفه اعتقادی «رؤیت خداوند» در بین فرّق اسلامی را به بن‌مایه‌های فکری جزئی‌تری تقسیم کرده‌اند و ضمن بررسی تطبیقی عقاید فرّق کلامی درباره رؤیت، رابطه نظریه‌مند واژگان نشان‌دار و معنادار را در شعر حکیم نظامی با دو لایه دستوری و بلاغی نشان داده و مواضع کلامی حکیم نظامی را در حوزه «رؤیت خداوند در معراج» با عقاید ابوالحسن اشعری هم‌سو دانسته‌اند.

واژه‌های کلیدی

نظریه، سبک‌شناسی کلامی، رؤیت الهی، حکیم نظامی

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.138462.2264

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

زبان و اندیشه دو پدیده ناگزیر جدایی‌ناپذیرند. هیچ سخن معناداری را نمی‌توان متصور شد که حتی به قدر ناچیز، از بار اندیشه و نظریه خالی باشد. در گستره تمدن ایرانی اسلامی ما همواره دو آبر جریانِ تصوّف و کلام اسلامی سیطره داشته که ابعاد گونه‌گون روحیه و جامعه ایرانی را از دین و سیاست و ادبیات و فرهنگ در تأثیر قرار داده است. اقلیم‌های خراسان بزرگ و ماوراءالنهر در جایگاه دو مرکز سیاسی و فرهنگی ایران قدیم در ادوار تاریک و روشن خود میزبان و مهد نحله‌های عرفانی و کلامی مختلف «کرامیه، جبریه، اشاعره، ماتریدیه، معتزله، مرجئه، خوارج، شیعه زیدیه، شیعه اسماعیلیه، شیعه اثناعشریه و ...» بوده است. این کلان‌فرقه‌ها و فرقه‌های متفرع از آن، همواره بر سر مسائل کلامی مثل اعتقاد به توحید و لوازم آن، افعال خداوند و بندگان، رؤیت خداوند، عدل الهی، امامت، نبوت، مخلوق بودن یا غیرمخلوق بودن قرآن و ... با همدیگر اختلاف داشتند و گاه این اختلافات نظریه‌مند، خونریزی‌های فجیعی را دامن می‌زد. این کلان‌فرقه‌ها در دوره‌های بعد باهم از درون، دچار تشتت آراء شدند و با گسترش یافتن خرده‌فرقه‌های متفرع زمینه اختلافات درون‌فرقه‌ای را پدید آوردند. صف‌آرایی برون‌فرقه‌ای و درون‌فرقه‌ای مذاهب، در قرن‌های نخستین اسلامی از آنجاکه با دین و عقیده و باورهای قلبی مردم سروکار داشت، همه جنبه‌های فرهنگ ایرانی را از جمله شعر و ادبیات در تأثیر قرار داد و ناگزیر در ذهن و زبان شاعران پارسی‌گوی متجلی شد. از آنجاکه زبان، محمل اندیشه است، بدون شک فهم عمیق‌تر شعر و ادبیات فارسی، مستلزم تحقیق و تفحص و درک دقیق‌تر این جریان‌هاست؛ چه اختلافات نظریه‌مند برون‌فرقه‌ای و چه اختلافات نظریه‌مند درون‌فرقه‌ای.

دانش سبک‌شناسی لایه‌ای، سخن را در پنج لایه آوایی، واژگانی، دستوری، بلاغی و نظریه‌مند واکاوی و ارتباط این لایه‌ها را باهم بررسی می‌کند. پژوهش‌های ادبی در روزگار ما، بیشتر به چهار لایه نخست توجه کرده است و پژوهشگران به لایه نظریه‌مند سخن به‌خصوص در حوزه تحقیق ما، یعنی تحلیل مؤلفه‌های کلامی متن، کمتر عنایت کرده‌اند. هم‌اینکه به‌طور معمول بیشتر این تحقیقات از کلی‌گویی‌هایی که درباره آرای فرّق در کتاب‌های تاریخ علم کلام آمده، به دور نمانده است. متأسفانه بیشتر این تحقیقات با رویکرد تک‌بعدی و تک‌جریان و براساس پیش‌فرض‌ها و پیش‌داوری‌هاست و هرگز به فردیت آرای متکلمان در صف‌آرایی‌های درون‌فرقه‌ای توجه و نظر نشده است. در کتاب سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها برای نشان دادن تجلی نظریه در زبان، مثالی از نظریه کسب اشعریان زده شده است که روش سبک‌شناسی نظریه‌های کلامی را تأیید می‌کند: «بهاء‌ولد در محیط کلام اشعری زیسته است. اشعریان در مسئله جبر و اختیار به فاعلیت مطلق خداوند باور دارند. در دیدگاه اشعریان، انسان مختار نیست بلکه "کسب فعل می‌کند"؛ یعنی پذیرای افعال و ظرف فعل خداوند است؛ مانند گیاه که در فرایند رویدن، کنش‌گر (فاعل) نیست، بلکه کنش‌پذیر است؛ یعنی فرایند رویدن در او تحقق می‌یابد. بهاء‌ولد پس از اعتقاد به "نظریه کسب"، آن را با استعاره مفهومی "هستی، مزرعه صفات خداست" شکل می‌دهد. تمام جهان پذیرنده فعل خداست مانند گیاه. هیچ گیاهی فاعل و انجام‌دهنده نیست، بلکه همه پذیرنده فعل رویدن هستند: "نظریه کسب"» (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۶۳).

نویسندگان در این مقاله، با بیان ضرورت‌ها و برای تحلیل دقیق‌تر لایه نظریه‌مند متون ادبی «سبک‌شناسی با رویکرد کلامی» را معرفی و پیشنهاد می‌کنند و با مشخص کردن و رمزگذاری دقیق‌تر ساختار فکری آرای امامان، متکلمان، فقیهان و ... و نشان دادن صف‌آرایی‌های برون‌فرقه‌ای و درون‌فرقه‌ای، زمینه را برای سبک‌شناسی کلامی مؤلفه «رؤیت خداوند» در شعر فارسی فراهم می‌کنند و برای نمونه آن را در آثار حکیم نظامی گنجوی نشان می‌دهند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تابه حال هیچ پژوهش مدوئی در حوزه معرفی «تحلیل لایه نظریه‌مند متون ادبی با رویکرد سبک‌شناسی کلامی» صورت نگرفته است، اما مقالاتی به‌خصوص برای نشان دادن مؤلفه رؤیت در ادب فارسی انجام شده است که یادآوری آنها ضروری می‌نماید.

مشیدی در مقاله «رؤیت حق در نظر مولوی» پس از ذکر کوتاه و کلی عقاید فرقه‌ها در باب رؤیت، بیان می‌کند مولانا در شعر خود از رؤیت، معانی وصال، کشف و شهود، دیدن جلوه‌های حق، رسیدن به عین‌الیقین و درک معیت حق با همه را منظور داشته است (مشیدی، ۱۳۷۷). خاتمی در مقاله «پنهان ز دیده‌ها و همه دیده‌ها از اوست» پس از بیان کلیات کلامی درباره رؤیت، به دیدگاه شاعران اشاراتی می‌نماید و سپس این مسئله را از منظر مولوی با تکیه بر مثنوی دنبال می‌کند (خاتمی، ۱۳۸۶). خدادادی و ملک ثابت و جلالی پندری در مقاله «رؤیت از دیدگاه شمس تبریزی و بررسی بازتاب آن در مثنوی مولوی»، ضمن بیان کلی عقاید کلامی فرقه‌ها در باب رؤیت و طرح دیدگاه‌های شمس تبریزی، بخشی از آرای مولوی در زمینه رؤیت را متأثر از عقاید شمس دانسته‌اند (خدادادی و همکاران، ۱۳۸۹). همچنین محرمی در مقاله «دیدگاه عرفانی امام محمد غزالی و جلال‌الدین مولوی در باب رؤیت خداوند» آرای غزالی و مولوی را مقایسه می‌کند و با یادکرد تمایزها نتیجه می‌گیرد دیدگاه کلامی غزالی بر دیدگاه عرفانی اش غالب بوده، اما دیدگاه عرفانی مولانا غالب بر دیدگاه کلامی اوست (محرمی، ۱۳۹۲). متأسفانه در مقالات فوق، مطالعات نظریه‌مند شعر فارسی، براساس پیش‌فرض‌ها و پیش‌داوری‌ها صورت گرفته است و نویسندگان به گفتمان کلی کلان‌فرقه‌ها در باب رؤیت توجه کرده‌اند و اختلافات درون‌فرقه‌ای و فردیت آرای متکلمان یک فرقه مطالعه نشده است. افزون بر این چون هیچ‌کدام از مقالات فوق، با رویکرد سبک‌شناسی کلامی نوشته نشده‌اند، نویسندگان نتوانسته‌اند با نشان دادن واژه‌های معنادار و یادکرد انحراف از معیارهای اعتقادی، رابطه لایه نظریه‌مند متن را با لایه‌های دیگر بلاغی، دستوری و ... نشان دهند.

۱-۳. روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی- تطبیقی و تحلیلی انجام شده و داده‌های آن به شیوه اسنادی - کتابخانه‌ای گرد آمده است. به این صورت که نویسندگان پس از استخراج داده‌های کلامی از منابع اصلی و دست‌اول، طبقه‌بندی جزئی‌تر اطلاعات را انجام داده و ضمن تبیین مفهوم نظریه و سبک‌شناسی لایه‌ای، بیان ضرورت‌های این رویکرد و معرفی رویکرد سبک‌شناسی کلامی همراه ارائه روش و الگو، نظریه رؤیت را در آثار نظامی تحلیل کلامی کرده‌اند.^۱

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. ماهیت نظریه

اصطلاح نظریه از مفاهیم پرمجاده بین صاحب‌نظران علوم اجتماعی است و از آنجا که هیچ مکالمه، متن و گفتمانی خالی از اندیشه نیست و ساده‌ترین و پیچیده‌ترین رفتارهای آدمی بر بنیاد اندیشه استوار است، شناخت ماهیت نظریه به صورت یکی از مصادیق یا جلوه‌های اندیشه در این پژوهش ضروری می‌نماید. نظریه در عام‌ترین و خنثی‌ترین مفهوم خود «برای اشاره به هر نظامی از هنجارها و باورها به کار می‌رود که نگرش‌های اجتماعی و سیاسی یک گروه، طبقه اجتماعی یا جامعه را به‌عنوان یک کُل هدایت می‌کند» (مکاریک، ۱۳۸۳، ص. ۴۴). پین با تأکید به همین معنا، نظریه را یک نظام فکری کمابیش آگاهانه و مجموعه‌ای از نظرات، اعتقادات و نگرش‌ها و در کل جهان‌بینی یک طبقه یا گروه اجتماعی خاص می‌داند (پین، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۸). از این رو نظریه به‌عنوان «نظامی از باورهای بنیادین» یک گروه و اعضای آن، با مباحث ادراکی و شناختی مرتبط است و چگونگی، تفکر، تکلم و استدلال فرد و گروه را هدایت می‌کند (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۸). در تعریف مارکس، نظریه، هر نوع اندیشه‌ای است که آگاهانه یا ناآگاهانه، به قصد توجیه یک واقعیت اجتماعی خاص پدید می‌آید. از نظر مارکس، دین نیز بخشی از واقعیت ذهنی است که به دنبال توجیه بخشی از واقعیت عینی اجتماع پدید می‌آید؛ بنابراین هر دینی، هویت نظریه‌مند دارد (پارسانیا، ۱۳۷۶، ص. ۶). این نظریه، دامنه گسترده‌ای از باورهای فلسفی، سیاسی، دینی و اعتقادی افراد، گروه‌ها، حزب‌ها و فرقه‌های مختلف را دربرمی‌گیرد و از آنجا که زبان، محمل اندیشه و تفکر است، نظریه در پیش پا افتاده‌ترین و رسمی‌ترین صورت خود در زبان و ادبیات نمود می‌یابد. چنان‌که فرکلاف زبان را صورت مادی نظریه و در واقع آغشته به نظریه می‌دانست (فرکلاف، ۱۳۷۹، ص. ۹۶).

۲-۲. سبک‌شناسی لایه‌ای و تحلیل لایه نظریه‌مند سخن

برخلاف شیوه‌های صوری و انسجام‌گریز سبک‌شناسی سنتی، امروزه سبک و سبک‌شناسی از جمله حوزه‌های میان‌رشته‌ای جذاب و کارآمد زبان‌شناسی و مطالعات ادبی محسوب می‌شود (حرّی، ۱۳۹۰، ص. ۳۸) که میان ادبیات و شاخه‌های علوم دیگر از روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و الهیات و ... پیوند برقرار می‌کند و می‌کوشد فراتر از متن ادبی، رابطه محتوای یک اثر را با بافت و موقعیت برون‌ی آن اثر تحلیل و تبیین کند.

شمیسا با بیان اینکه استغن اولمن سبک را از دیگران کامل‌تر تعریف کرده است، به نقل از او سبک را حاصل سه مقوله نگرش خاص، گزینش و عدول از هنجار می‌داند (شمیسا، ۱۳۹۳، ص. ۱۷). شفیع‌ی کدکنی اذعان می‌کند «هیچ نوشته‌ای نیست که سبک نداشته باشد و هیچ سبکی را جز از طریق مقایسه نُرم و درجه انحراف از آن نُرم، نمی‌توان تشخیص داد و در یک کلام، سبک یعنی انحراف از نُرم هنجار» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۶۶، ص. ۳۸-۳۹).

سبک‌شناسی لایه‌ای در جایگاه یکی از روش‌های سبک‌شناسی ادبی، مبانی سبک‌ساز را در پنج لایه (آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی و نظریه‌مند) واکاوی می‌کند. مزیت روش لایه‌ای در این است که بهره‌گیری از روش‌های متنوع را در هر لایه امکان‌پذیر می‌سازد و سهم هر لایه را در برجسته‌سازی متن، جداگانه مشخص می‌کند (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۲۷-۲۸). در تحلیل لایه نظریه‌مند سخن که این پژوهش بر مبنای آن صورت گرفته است، یادآوری این نکته ضروری است که زبان هم در بخش «واژگان» و هم در حوزه «صناعات بلاغی» و هم در قلمرو «نحو» در تأثیر عوامل برون‌متنی همچون نظریه است و خواننده یک متن ادبی در خوانش یک متن ادبی بارها

با نمودهایی صریح و روشن یا مبهم از نظریه روبه‌رو می‌شود. «نظریه‌ها در متون به دو صورت صریح و ضمنی بازتاب می‌یابند. متن‌هایی که در آنها نظریه با صراحت و شفافیت بازتاب یافته، از نوع متن‌های گفتمانی‌اند که به‌طور مستقیم، نشانه‌ها و محتوای گروه نظریه‌مند را بیان می‌کنند. این متن‌ها متعلق به یک «جامعه گفتمانی» یا جامعه تفسیری خاص هستند... تراکم عناصر نظریه‌مند در تولید یک متن یا در تفسیر آن، نشان از تعلق متن به یک «نظام اعتقادی گروه» است و درون نظام زبانی و نشانه‌شناختی مشخصی که برساخته آگاهی نظریه‌مند است تکوین می‌یابد... دوم متن‌هایی هستند که نظریه در آن‌ها پنهان و پوشیده و در شمار معانی ضمنی است. در این گروه از متن‌ها، مفاهیم و ارزش‌های نظریه‌مند را به مدد شگردهای بیانی ضمنی با صناعات ادبی و ابهام‌های هنری پنهان می‌کند. کار مفسر ادبی، کشف مواضع نظریه‌مند و جهان‌بینی نهفته در چنین متن‌هایی است» (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۵۰-۳۵۲).

در سبک‌شناسی لایه‌ای و تحلیل لایه نظریه‌مند سخن، این نظریه صریح یا پنهان، در سه لایه «واژگان»، «بلاغت» و «نحو» جست‌وجو و پیگیری می‌شود. واژگان از حیث بازتاب نظریه به دو دسته واژگان خنثی یا بی‌نشان یا واژگان نشان‌دار تقسیم می‌شوند. واژگان بی‌نشان از طبیعی‌ترین و عادی‌ترین اقسام زبانی هستند که در اختیار همه اهل زبان قرار دارند و به گفتمان خاصی تعلق ندارند، ولی واژه‌های نشان‌دار حامل تلقی‌های نظریه‌مند هستند و از این‌رو شاخص‌های اجتماعی دارند. شاخص‌های اجتماعی آن دسته از عناصر زبانی هستند که به‌طور مستقیم یک «پاره‌گفتار» را به محتوای آگاهی‌های یک «گروه اجتماعی» پیوند می‌دهند (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۵۵). همچنین در تبیین کیفیت بازتاب نظریه در بلاغت، یادآوری این نکته ضروری است که اگر نظریه همان محتوای متن دانسته شود، صناعات ادبی تابع محتوای متن هستند و به‌طور عمیق در شکل‌دادن به واقعیات دخالت دارند. زمانی که نویسنده نظریه‌پرداز بخواهد اطلاعات «گروه رقیب» را بی‌اهمیت جلوه دهد و بر اوصاف منفی گروه رقیب تأکید کند از شگردهای بلاغی مانند مبالغه، بزرگ‌نمایی، تخفیف، حُسن تعبیر، تکرار، طنز، کنایه و تهکم بهره می‌گیرد (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۶۰-۳۶۱). در قلمرو نحو کلام نیز، نظریه خود را بر روابط نحوی کلمات تحمیل می‌کند. کاربرد جملات معلوم و مجهول، تغییر جایگاه نهاد، چیدمان واژه‌ها و نظم واژگانی جمله‌ها، استفاده از صفات تفضیلی و عالی برای ترجیح نگاه خود بر دیگری، استفاده از عناصر تأکیدی مانند مترادفات، تکرار، قیدهای تأکیدی و ...، از جمله نمودهای بروز نظریه در ساختار دستوری کلام است (فتوحی، ۱۳۹۲، ص. ۳۵۸-۳۶۰).

۳. سبک‌شناسی لایه نظریه‌مند سخن با رویکرد کلامی؛ ضرورت‌ها، الگو و روش

۳-۱. ضرورت سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی

مطالعه و تحلیل کلام اسلامی در شعر فارسی همواره پژوهشگران را با مسائل و مشکلاتی مواجه کرده است که این مسائل به دلایل ذیل، ضرورت سبک‌شناسی نظریه‌مند شعر فارسی را با رویکرد کلامی ایجاب می‌کند:

(الف). اشتراکات اعتقادی فرّ ق مختلف: فرقه‌های کلامی در باورهای اعتقادی خود با یکدیگر، اشتراکات و هم‌پوشانی عقیدتی زیادی دارند و هر نوع پیش فرض، یک‌سونگری، قضاوت کلی و بی‌توجهی به عقاید مشترک

فرق دیگر از مقام تحقیق به دور است؛ این در حالی است که متأسفانه مقالات بسیاری با پیش فرض «تأثیر باورهای اشاعره در شعر فلان شاعر» پدید آمده‌اند و اشتراکات آراء فرقه‌ها نادیده گرفته شده‌اند.

ب). وجود اختلافات درون‌فرقه‌ای و فردیت آراء متکلمان: اختلافات کلامی فرق به اختلافات کلان‌فرقه‌های اشاعره و معتزله و ... محدود نمی‌شود، بلکه این کلان‌فرقه‌ها خود به خرده‌فرقه‌های متفرعی تقسیم می‌شوند که بعضی در یک مؤلفه اعتقادی یا کیفیت آن با هم اختلاف دارند؛ مثلاً اگرچه جمهور معتزله قائل به عدم رؤیت خداوند هستند، اما إخشیدیه، یاران ابوبکر اخشیدی از خرده‌فرقه‌های معتزله قائل به رؤیت خداوند بدون بیان کیفیت آن است؛ پس هر نوع قضاوت کلی، حکم قیاس مع‌الفارق را دارد. هم اینکه اختلافات درون‌فرقه‌ای متکلمان شامل کیفیت، زمان، مکان و قیود دیگر یک مؤلفه اعتقادی می‌شود که تبیین و برجسته‌سازی دقیق‌تر آن، سبک‌شناس را در فهم واژه‌های نشان‌دار و تفسیر متن یاری می‌رساند.

ج). اتهام و انتساب آراء متناقض و متضاد به صاحبان فرق: متأسفانه در قرون ابتدایی اسلامی، نگارش کتب ملل و نحل، ردیه‌ها و کتاب‌هایی که درباره عقیده جبهه مخالف نوشته شده است، از کوردلی، تعصب و افتراء به دور نمانده است. گاه دیده می‌شود مخالفان از عقاید مختلف یک فرقه نتایجی می‌گرفتند و آن نتایج یا الزامات را به‌صورت یک باور به جبهه مخالف نسبت می‌دادند؛ مثل اتهام باورمندی هشام بن حکم به جسمانیت خداوند که در کتب مقالات، ملل و نحل و ردیه‌ها بازتاب یافته است. متأسفانه بسیاری از مقالاتی که به تجلی کلام در شعر فارسی اختصاص یافته، بدون هیچ جرح و تعدیلی برپایه همین کتاب‌های کلی استواری یافته است و بر مبنای آن متون را تحلیل و قضاوت کرده‌اند و پژوهشگران کمتر کتاب‌های اختصاصی صاحبان یک فرقه را مطالعه کرده‌اند تا باورهای راستین ایشان را ضبط کنند.

د). تجلی مؤلفه‌های اعتقادی فرقه‌های کلامی مختلف در شعر یک شاعر: گاهی هنگام مطالعه باورهای نظریه‌مند یک شاعر مثلاً حکیم سنایی می‌بینیم که در بعضی مؤلفه‌های اعتقادی پیرو آراء اشاعره و در برخی از آراء اعتقادی از شیعه و ... پیروی کرده است و همین موضوع به‌ظاهر گونه‌ای تناقض را در اندیشه و مذهب شاعر نشان می‌دهد. این باعث شده است که پژوهشگران از دریچه نگاه فرقه خاصی نظریه شاعر را بررسی کنند و در نهایت استنباط کنند که فلان شاعر به فلان مذهب معتقد است، درحالی که سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی، یک رویکرد جامع و در عین حال جزئی‌نگر است و با نشان دادن ارتباط دقیق‌تر لایه‌های مختلف سخن و تفسیر آن می‌کوشد به نظریه شاعر نزدیک‌تر شود و تصویر روشن‌تری از نظریه شاعر عرضه کند.

ی). فهم دقیق‌تر متون ادبی: در سبک‌شناسی سنتی، سبک‌شناس بدون توجه به ارتباط لایه‌های مختلف سخن و مشخص کردن سهم هر لایه در باب عقیده شاعر پیش‌داوری و قضاوت کلی می‌کرد، درحالی که چنان‌که اشاره شد سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی، در یک چشم‌انداز به عقاید همه کلان‌فرقه‌ها و خرده‌فرقه‌های متفرع توجه دارد و افزون بر این اختلاف آراء هر فرقه و متکلم را به‌طور جزئی‌تر نشان می‌دهد. همین قابلیت باعث می‌شود ما تحلیل آسان‌تر و در عین حال درک و فهم عمیق‌تر و دقیق‌تری نسبت به بار نظریه‌مند متن داشته باشیم؛ مثلاً گاه یک حرف مثل حرف «ی لیاقت» در کلمه «دیدنی»، مفهوم جواز رؤیت خداوند را در اندیشه اشاعره، در برابر وجوب رؤیت در ذهن سبک‌شناس تداعی می‌کند.

۲-۳. روش‌شناسی سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی

در فرایند سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی که در نهایت به تحلیل متن و شناخت باورهای اعتقادی شاعر از طریق متن می‌انجامد، پژوهشگر نُرْم‌های اعتقادی را بررسی می‌کند و سبک‌شناس جایگاه اصلی را دارد. همان‌طور که در سبک‌شناسی سنتی ما بر اساس مختصات سبک خراسانی، سبک آذربایجانی، سبک عراقی، سبک وقوع و واسوخت، سبک هندی و ... به شناخت سبک دوره یا سبک خصوصی یک شاعر نایل می‌آییم و در صورت نبود معیارها و مختصات سبک دوره‌ها، هرگز نمی‌توانستیم سبک یک دوره را از دوره‌های دیگر یا سبک شاعر را از دیگران متمایز کنیم، در سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی نیز برای شناخت باورهای اعتقادی شاعر باید همه نظام‌های نظریه‌مند را شناخته و رمزگذاری کنیم. پُرروشن است که با توجه به مبانی نظری تحقیق می‌توان هر کدام از مذاهب، فرقه‌ها و طایفه‌های کلامی در سده‌های نخستین اسلامی را گونه‌ای از نظام نظریه‌مند تلقی کرد.

پژوهشگر نُرْم‌های اعتقادی، برای به‌دست‌دادن مؤلفه‌های کلامی کلان‌فرقه‌ها و خرده‌فرقه‌های متفرع و وظیفه دارد با مطالعه دقیق کتاب‌های عمومی ملل و نحل و کتب خصوصی در زمینه شناخت فرقه‌ها و با اهتمام ویژه به یادکرد جزئی تضادها و انحراف از نُرْم‌های نظریه‌مند برون‌فرقه‌ای و درون‌فرقه‌ای، مؤلفه‌های اعتقادی فرّاق را در زمینه توحید و انواع آن، نبوت و لوازم آن، امامت و مراتب آن، معادشناسی و اسباب آن و دیگر مسائل کلامی استخراج، دسته‌بندی و رمزگذاری کرده، داده‌ها را به‌صورت متن یا جدول ارائه کند. در واقع سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی یعنی تبدیل باورها و عقاید کلامی به بن‌مایه‌های کوچک‌تر برای نشان‌دادن تمایزها و انحراف از معیارهای عقیدتی و تشریح و تحلیل مستدلّ این تمایزها و انحراف از معیارها در زبان شعر. از سویی سبک‌شناس نظریه‌مند با رویکرد کلامی وظیفه دارد با توجه به داده‌ها و بن‌مایه‌های اعتقادی به‌دست‌آمده، واژگان نشان‌دار و معنادار نظریه‌مند را مشخص کند و در ادامه ارتباط لایه نظریه‌مند متن را با لایه‌های آوایی، واژگانی، نحوی و بلاغی متن نشان دهد و با توجه به متن شعر و داده‌های کلامی، انحراف از نُرْم باورهای اعتقادی شاعر را از دیگر فرقه‌ها تحلیل و تبیین کند.

در ادامه این نوشتار ما برای ارائه‌دادن الگویی برای سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی مؤلفه «امکان رؤیت خداوند» را در کتب کلامی جست‌وجو کردیم و با تبدیل این مؤلفه کلامی به بن‌مایه‌ها و مولکول‌های فکری کوچک‌تر آن را در جدولی نشان دادیم. سپس سبک‌شناسی نظریه‌مند مؤلفه امکان رؤیت خداوند را بررسی کردیم و در نهایت «سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد اعتقادات کلامی» را به‌صورت یکی از رویکردهای سبک‌شناسی لایه نظریه‌مند پیشنهاد می‌کنیم.

۳-۳. ارائه الگویی برای نشان‌دادن انحراف از نُرْم‌های اعتقادی در مؤلفه امکان رؤیت خداوند

پژوهشگر نُرْم‌های اعتقادی، آن‌گونه‌که این مسائل و الزامات در کتب کلامی دیده می‌شود، برای تبدیل مؤلفه اعتقادی «امکان رؤیت خداوند» به نُرْم‌ها و ساختارهای فکری جزئی‌تر این مؤلفه اعتقادی را سؤال قرار می‌دهد و در نهایت پاسخ‌ها را به‌صورت متن نوشتاری یا برای پرهیز از زیاده‌نویسی به‌صورت جدول به سبک‌شناس عرضه می‌کند؛ مثلاً چه کسانی خداوند را می‌بینند؟ حکم رؤیت خداوند چگونه است؟ جواز رؤیت یا وجوب رؤیت یا...؟ وسیله رؤیت خداوند چیست؟ وعده دیدار کجاست؟ و در چه زمانی؟ دیدارکنندگان خداوند، او را با چه

کیفیتی می‌بینند؟ آیا امکان دارد نور خداوند یا چیزهای دیگر را به جای او ببینند؟ زمینه و اسباب رؤیت خداوند چیست؟ خداوند با چه انگیزه‌ای خود را به دیدارکنندگان نشان می‌دهد؟ آیا در این دیدار فقط می‌توان خدا را دید یا مثلاً می‌توان با او دست داد و او را در آغوش گرفت و ...؟

اختلاف قائلان به رؤیت خداوند متعال											
فرقه اصلی و فرعی	صاحب نظریه	ماهیت دیدار کننده	حکم رؤیت	وسیله رؤیت	مکان و زمان	کیفیت رؤیت	رؤیت نیابتی	زمینه رؤیت	انگیزه رؤیت	رؤیت و فعل دیگر	منابع
اهل سنت / اشاعره		مؤمنان	وجوب رؤیت	چشم سر	روز قیامت						(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۴۲)
اهل سنت / گ از حنابله		مؤمنان	رؤیت	چشم سر	آخرت						(ضیائی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳۰)
اهل سنت / گ از حنابله		مؤمنان و کافران	رؤیت	چشم سر	موقف (قبل از بهشت و جهنم)						(ضیائی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳۰)
اهل سنت و جماعت		مسلمانان و کفار	رؤیت	چشم سر	موقف / روز قیامت				اقرار و ترس		(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)
اهل سنت / گ از حنابله		منافقان	رؤیت	چشم سر							(ضیائی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳۰)
اهل سنت		اهل بهشت	حق بودن رؤیت	چشم سر	بهشت						(الحسینی العلوی، ۱۳۷۶، ص. ۴۵)
اهل سنت		اهل بهشت	جواز رؤیت	چشم سر	آخرت	بدون رویارویی، چگونگی و حد					(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)
اهل سنت / اصحاب برخی از اصحاب		صالحین	جواز رؤیت	چشم سر	دنیا						(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۶)
اهل سنت / اشاعره		زندگان	جواز رؤیت	از راه خرد							(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۴۲)
اهل سنت		فرشتگان	رؤیت						از روی		(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)

(۸۳)		کرامت										
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۶)						رستاخیز	چشم سر	رؤیت	مؤمنان			گ از اهل سنت
(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)					با چگونه و محدود ندیدن	خواب		امکان رؤیت				اهل سنت
(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۲۷)					بدون تشبیه و تعطیل		چشم سر	جواز رؤیت				اهل سنت/ اهل ظاهر
(سمرقندی، ۱۳۴۸، ص. ۹۴)						بهشت	چشم سر	رؤیت		ابوبکر		اهل سنت
(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)						معراج	چشم سر	رؤیت	پیامبر	ابن عباس		
(حسنی‌رازی، ۱۳۶۴، ص. ۷۹)					جوان امر	معراج	چشم سر	رؤیت	پیامبر	ابن عباس		
(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳)		اقرار و ترس				دنیا	چشم سر	رؤیت		ابن عباس		
(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۸)						خواب		رؤیت	پیامبر	ابن عباس به نقل از پیامبر		
(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۸)						خواب		رؤیت	پیامبر «ص»	ام‌الطفیل به نقل از پیامبر		
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲)						خواب		رؤیت	رقبه‌بن مصقله	رقبه‌بن مصقله		
(ابن فورک، ۱۴۰۵ق، ص. ۴۰۶)						قیامت	چشم سر	رؤیت	مؤمنان	ابن خزیمه		اهل سنت/ سلفیه
(ابن فورک، ۱۴۰۵ق، ص. ۴۰۶)						قیامت	چشم سر	رؤیت	بعضی از اهل کتاب	ابن خزیمه		اهل سنت/ سلفیه
(ابن فورک، ۱۴۰۵ق، ص. ۴۰۶)		از روی امتحان				موقف	چشم سر	رؤیت	بعضی از کافران	ابن خزیمه		اهل سنت/ سلفیه
(ابن فورک، ۱۴۰۵ق، ص.)						قیامت	چشم سر	رؤیت	منافقان	ابن خزیمه		اهل سنت/

سلفیه												(۴۰۶)
برخی از صحابه	پیامبر	امکان رؤیت	چشم سر	معراج								(تفتازانی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۱)
بسیاری از سلف		مشاهده	راه دل	خواب								(تفتازانی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۱)
اهل سنت / حنفیان		جواز رؤیت	چشم سر	بدون تشبیه و تعطیل								(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۲۷)
اهل سنت / مالکیان	مالک بن انس	جواز رؤیت	چشم سر	بدون تشبیه و تعطیل								(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۲۷)
سالمیه	محمد بن احمد	کافران	رؤیت	چشم سر								(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۴۲)
اهل سنت / شافعیان	محمد بن ادریس	جواز رؤیت	چشم سر	بدون تشبیه و تعطیل								(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۲۷)
اهل سنت / حنبلیان	احمد بن حنبل	جواز رؤیت	چشم سر	بدون تشبیه و تعطیل								(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۲۲۷)
کتابیه : (سلف اشاعره)	عبدالله بن سعید کلاب	رؤیت	چشم سر	نبودن در مکان و مقابل								(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۹۲)
اهل سنت / اشاعره	أبو الحسن أشعری	مؤمنان	و جوب رؤیت	قیامت								(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۱)
اهل سنت / اشاعره	أبو الحسن أشعری	رؤیت	چشم سر	بهشت								(بدوی، ج ۱، ۱۳۷۴، ص. ۵۹۷-۵۹۸)
اهل سنت / اشاعره	أبو الحسن أشعری	مؤمنان یا کافران	جواز رؤیت از طریق قیاس									(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۱)
اهل سنت / اشاعره	أبو الحسن أشعری	پیامبر	رؤیت	چشم سر	دنیا							(ابن فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۱-۸۲)
اهل سنت / اشاعره	أبو الحسن أشعری	همه موجودات	جواز رؤیت	چشم سر	علی الاطلاق							(شهرستانی، ۱۴۳۰ق، ص. ۱۴۳۰)

اشاعره								به موجب عقل				(۱۵۴)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی	اهل سعادت	کشف، رؤیت و لقا	چشم سر	آخرت					رؤیت به اندازه معرفت دردنیا		(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۲)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی	عارفان: بشر حافی	رؤیت	چشم سر	بهشت							(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۳۶)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی	عارفان: معروف گرخی	رؤیت	چشم سر	دنیا							(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۳۶)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی	ابوبکر	تجلی و مشاهده	چشم سر	بهشت					تجلی به اندازه معرفت در دنیا		(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۲)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی		حق بودن رؤیت	چشم سر	آخرت	بی‌تخیل و تقدیر شکل و شبه						(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۰-۵۴۱)
اهل سنت/ اشاعره	امام محمد غزالی		رؤیت	چشم سر	آخرت					رؤیت به اندازه معرفت دردنیا		(غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۲)
اهل سنت/ ماتریدیه	أبو منصور ماتریدی	مؤمنان	رؤیت	چشم سر								(ماتریدی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۴۵)
اهل سنت/ ماتریدیه	أبو منصور ماتریدی	پیامبر	رؤیت	دل	معراج							(ماتریدی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۴۴)
اهل سنت/ ماتریدیه	أبو منصور ماتریدی		وجوب رؤیت	چشم سر		بدون احاطه، مقابله، مسافت و اتصال به شعاع						(ماتریدی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۴۱)
اهل سنت/ ماتریدی	أبو منصور ماتریدی		رؤیت	چشم سر		بلاکیف و بی‌چگونه						(ماتریدی، ۱۴۳۱ق، ص.)

ماتریدیه											
اهل سنت / ماتریدیه	أبو القاسم حکیم سمرقندی	مؤمنان	حق بودن رؤیت	چشم سر	بهشت						(سمرقندی، ۱۳۴۸، ص. ۹۴-۹۳)
اهل سنت / ماتریدیه	أبو القاسم حکیم سمرقندی			چشم سر	قیامت	بی چون و بی چگونه					(سمرقندی، ۱۳۴۳، ص. ۹۴)
اهل سنت / ماتریدیه	ابوالیسر بزودی	به هر کس بخواهد	نشان دادن خود		آخرت	در جهات شش‌گانه نبودن؛ به وجهی که بخواهد					(بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۹۲)
اهل سنت / ماتریدیه	أبو معین محمد نسفی	مسلمانان	جواز رؤیت		دارکرامت «بهشت»						(نسفی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۳۸)
اهل سنت / ماتریدیه	أبو معین محمد نسفی		نشان دادن خود	متعالی تراز رؤیت با آلت		بدون اتصال به شعاع و بدون انطباع مرئی در آلت					(نسفی، ۱۴۱۳ق، ص. ۵۶۱)
بابیه الحشویه؛ یا نجاریه / حفصیه	حفص الفرد	مسلمانان	رؤیت: شناخت ماهیت	حسّ ششم	رستاخیز						(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۱۵۵)
بابیه الحشویه؛ یا نجاریه / حفصیه	حفص الفرد	مردمان	رؤیت	حسّ ششم	بهشت						(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۱۶)
بابیه الحشویه؛ یا نجاریه / حفصیه	حفص الفرد		رؤیت با آفریدن حس ششم	حسّ ششم	قیامت						(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۱۱۳-۱۱۲)
حشویه / مشبهه / حبیه «از	کهمس بن حسن تمیمی	اهل صفا و راستی	جواز رؤیت	چشم سر	این جهان						(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲)

	دادن، و آغوش									فرق صوفیه»	
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲).	رؤیت و دست دادن، و آغوش					این جهان	چشم سر	جواز رؤیت	اهل صفا و راستی	مضر بن خالد	حشویه / مشبهه
(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۳۳)	زیارت ایشان با خدا					دنیا	چشم سر	جواز رؤیت			اهل سنت / مشبهه حشویه
(حسینی‌رازی، ۱۳۶۴، ص. ۸۵)						قیامت	چشم سر	رؤیت	جمله خلایق: مؤمن و کافر		مشبهه
(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۱۱۲)					ندانستن چگونگی دیدار را	جهان دیگر				زهیر اثری	غلات مشبهه: اثریه
(حسینی‌رازی، ۱۳۶۴، ص. ۸۵)						قیامت	چشم سر	رؤیت	جمله خلایق: مؤمن و کافر		مجسمه
(ابن حزم، ۱۳۷۴، ص. ۲)						دنیا و آخرت	چشم سر	رؤیت			مجسمه
(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۳۸)					از جهت فوق		چشم سر	رؤیت		أبو عبدالله محمد کرام	کرامیه
(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۹).							چشم سر	رؤیت		أبو عبدالله محمد کرام	کرامیه
(حسینی‌رازی، ۱۳۶۴، ص. ۷۴)								حلول در صورت زیبا		أبو عبدالله محمد کرام	کرامیه
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۴)					با چهره‌ای که خود آفریده	رستاخیز	چشم سر	رؤیت		عبدالواحد بن زید	بکریه (فرقه‌ای متفرد)

(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲)			به نسبت کار نیک در دنیا			رستاخیز	چشم سر	جواز رؤیت		عبدالواحد بن زید	بکریه
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۳)	رؤیت و سخن گفتن خدا با خلق				با چهره‌ای که خود آفریده	قیامت	چشم سر	رؤیت		عبدالواحد بن زید	بکریه
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۷۹)						جهان دیگر	حسّ ششم	شناخت ماهیت خدا	آدمیان		مرجنه/ گروهی
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۷۹)						جهان دیگر	چشم سر	رؤیت			مرجنه/ گروهی
(قاضی عبدالجبار، ۱۳۸۱ق، ص. ۱۳۹)							چشم سر	جواز رؤیت			مرجنه/ سفیان بن سحبان
(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۱۴)							تحویل قوت دل به دیده	رؤیت: شناسایی		حسین بن محمد نجّار	جبریه/ نجّاریه
(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۳)							چشم دل	رؤیت		محمد بن عیسی (برغوث)	نجّاریه/ برغوئیه
(ابن حزم، ۱۳۵۴، ج ۲، ص. ۲)								وجوب رؤیت		حسن بصری	معتزله/ حسینیه
(بغدادی، ۱۳۶۷، ص. ۱۵۵)						رستاخیز	حسّ ششم	رؤیت: شناخت ماهیت	مسلمانان	ضرار بن عمرو	معتزله یا (فرقه‌ای متفرد)/ ضراریه
(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۱۶)						بهشت	حسّ ششم	رؤیت	مردمان	ضرار بن عمرو	معتزله یا (فرقه‌ای متفرد)/

ضراریه معتزله/ إخشیدیه	ابوبکر احمد إخشیذی	رؤیت	بدون معین کردن حدود رویت و چگونگی آن							(مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص. ۸۲۸)
معتزله/ خابطیه	احمدبن خابط	رؤیت	رؤیت عقل اوّل							(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۸۶)
معتزله/ خابطیه	احمدبن خابط	رؤیت	عیسی مسیح							(اسفراینی، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۹)
معتزله/ حدّثیه	فضل بن حدّثی	رؤیت	رؤیت عقل اوّل							(شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۸۶)
معتزله/ گروه‌هایی از معتزله		رؤیت				شهود دل				اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۳
معتزله/ هذیلیه		رؤیت: شناخت دل				چشم دل				(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۸۲)
معتزله/ بیشتر معتزله		رؤیت: شناخت دل				چشم دل				(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۸۲)
شیعه/ زیدیه/ گروهی از زیدیه	مؤمنان	جواز رؤیت				چشم سر	آخرت			(سلطانی، ۱۳۹۵، ص. ۲۰۰)
شیعه/ زیدیه	امام محمد بن قاسم الرّسی	درک				ایمان قلوب و معرفت				(محمدبن قاسم الرّسی، ۱۴۲۲، ص. ۲۱-۲۰)
شیعه/ اسماعیلیه /	ابراهیم بن الحسین الحامدی	رؤیت				دل با حقایق ایمان		استشهاد به کلام علی		(حامدی، ۱۴۱۶، ص. ۱۰)

مستعلوی ه / طیبیه	«ع»									
شیعه / اثنا عشریه	امام علی بن ابیطالب «ع»	رؤیت	دل با حقایق ایمان							(شیخ صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۹)
شیعه / اثنا عشریه	امام محمد بن علی باقر «ع»	رؤیت	دل با حقایق ایمان							(مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۱۷۵ - ۱۷۶).
شیعه / اثنا عشریه	امام جعفر بن محمد صادق «ع»	رؤیت	دل با حقایق ایمان							(مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۱۷۵ - ۱۷۶).
شیعه / اثنا عشریه	امام موسی کاظم «ع»	رؤیت	چشم دل	معرج						(شیخ صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۱)
شیعه / اثنا عشریه	امام حسن عسکری «ع»	رؤیت: نشان دادن	چشم دل	معرج	نور عظمت					(شیخ صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۶)
گروهی از پارسایان		رؤیت	چشم سر		انجام عبادت					(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۵)
گروهی		جواز رؤیت	چشم سر	در این جهان: گذرگاه‌ها						(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۱)
گروهی		رؤیت	چشم سر	در همه جا	در برابر خود، در هیأت جسم محدودی					(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۲)
گروهی		رؤیت خدا از طریق حلول در صالحان								(اشعری، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۱-۱۱۲)

(جدول اختلاف قائلان به رؤیت خداوند متعال)

در برابر جبهه قائلان به رؤیت خداوند، کلان‌فرقه‌های معتزله به جز إخشیدییه، شیعه زیدیه، شیعه اثنا عشریه، شیعه اسماعیلیه، جمهور خوارج، گروهی از مرجئه، معدودی از مجسمه، نجاریه، جهیمیه قائلین به عدم رؤیت

خداوند با چشم سر هستند که نویسندگان به دلیل حجم کوتاه مقالات از ارائه جدول قائلان به عدم رؤیت خداوند معذورند و تنها برای الگو به جدول قائلان به رؤیت خداوند که با دیدگاه حکیم نظامی هم‌سوئی دارد، بسنده می‌کنند.

۴. سبک‌شناسی کلامی مؤلفه رؤیت خداوند در شعر نظامی گنجوی

در این بخش از پژوهش با ذکر ابیاتی از *مخزن‌الأسرار*، هفت پیکر و لیلی و مجنون حکیم نظامی گنجوی در حوزه کلامی رؤیت خداوند، واژگان نشان‌دار و معنادار را در شعر او مشخص کردیم و با توجه به اطلاعات کلامی جدول بالا و اطلاعات تکمیلی در رساله، انحراف نرم‌های عقاید او را از فرق مختلف نشان می‌دهیم. حکیم نظامی در *مخزن‌الأسرار* می‌گوید:

<p>دید به چشمی که خیالش نبود کز عرض و جوهر از آن‌سوتر است دید خدا را و خدا دیدنی‌ست کوری آن‌کس که به دیده نگفت بلکه بدین چشم سر، این چشم سر رفتن آن راه زمانی نبود از جهت بی‌جهتی راه یافت (نظامی، ۱۳۸۹، ص. ۱۸-۱۹)</p>	<p>آیت نوری که زوالش نبود دیدن او بی‌عرض و جوهر است مطلق از آنجا که پسندیدنی‌ست دیدنش از دیده نباید نهفت دید پیمبر نه به چشمی دگر دیدن آن پرده مکانی نبود هر که در آن پرده نظرگاه یافت</p>
--	--

همچنین وی در هفت پیکر می‌گوید:

<p>تخت بر عرش بست معراجش... دیده در نور بی‌حجاب رسید تا خدا دیدنش میسر شد دیده از هر چه غیر بود بشست (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۹-۱۳)</p>	<p>چون نگنجید در جهان تاجش چون حجاب هزار نور درید گامی از بود خود فراتر شد دید معبود خویش را به درست</p>
---	--

افزون بر این وی در لیلی و مجنون می‌گوید:

<p>در خیمه خاص قاب قوسین هم سر کلام حق شنیدی (نظامی، ۱۳۸۹، ص. ۳۵)</p>	<p>خرگاه برون زدی ز کونین هم حضرت ذوالجلال دیدی</p>
---	---

الف) در معراج / عرش

«در معراج» در جایگاه عنوان شعر، در *مخزن‌الأسرار* و در بیت اول از هفت پیکر، اولین ترکیب معناداری است که به «وضعیت: زمان» واقعه عروج پیامبر یعنی «شب معراج» و دیدار او با خداوند اشاره دارد که آیات ۷ تا ۱۸ سوره نجم به این واقعه اختصاص یافته است؛ جز اینکه صحابه و ... احادیث گونه‌گونی درباره رؤیت پیامبر روایت کرده‌اند. «ابن عباس می‌گوید: «پیامبر صلی الله علیه خداوند را در شب معراج دید» (بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳). در این معنا، این واقعه رؤیت پیامبر در «شب معراج»، طبق جدول در برابر روایاتی مانند روایت

«رؤیت کردن پیامبر (ص) خداوند را در خواب» رک: (ابن‌فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۸) از ام‌طفیل یا در برابر روایت «رؤیت کردن پیامبر (ص) خداوند را در دنیا» (ابن‌فورک، ۱۴۲۵ق، ص. ۸۱-۸۲) از ابن‌عباس قرار می‌گیرد. همچنین واژه «عرش» کلمه کلیدی دیگری است که در بیت اول از هفت پیکر به مکان دیدار خداوند اشاره دارد.

ب) پیامبر (ص)

«ماهیت دیدارکننده خداوند» در این واقعه در بیت پنجم مخزن‌الأسرار، به پیامبر اسلام (ص) اختصاص یافته است و طبق جدول این اختصاص، مانع رؤیت سایر دیدارکنندگان نظیر مسلمانان، مؤمنان، بهشتیان و... می‌شود.

ج) آیت نور/ نور بی‌حجاب/ خدا

آنچه در این دیدار رؤیت می‌شود خداست که در بیت سوم مخزن‌الأسرار و در بیت دوم هفت پیکر به آن اشاره شده است و در بیت اول مخزن‌الأسرار از او به «آیت نور زوال‌ناپذیر» تعبیر شده است، گویی حکیم نظامی در بیت سوم مخزن‌الأسرار با ذکر «خدا» از استعاره مفهومی نور در بیت اول رمزگشایی کرده است. «نور بی‌حجاب» در بیت دوم هفت پیکر نیز به عیان و آشکارا بودن نور الهی اشاره دارد که ابوالحسن اشعری از آن به عنوان «رؤیت عیان» یاد می‌کند (اشعری، بی‌تاف ص. ۱۶). خداوند طبق آیه ۳۵ سوره‌النور، نور آسمان‌ها و زمین است و اخبار متعددی از امامان شیعه و متکلمان اهل سنت در رؤیت نور خداوند به ما رسیده است. [یعقوب بن اسحاق] گفت که از حضرت [امام حسن عسکری (ع)] سؤال کردم که آیا رسول خدا (ص) پروردگار خود را دید؟ حضرت (ع) در جواب نوشت که خداوند تبارک و تعالی به دل رسولش نمود از نور عظمت خویش آنچه را که دوست می‌داشت و می‌خواست به او نشان داد؛ یعنی به دل خود آن را دید» (شیخ صدوق، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۶). از فحوای این حدیث که به رؤیت نور خداوند اشاره دارد به‌روشنی بر می‌آید که شیعیان اثناعشری قائل به رؤیت قلبی پیامبر (ص) در معراج هستند. افزون‌براین ابوالحسن اشعری روایتی از حضرت پیامبر (ص) نقل می‌کند که در آن روایت پیامبر قائل به نوربودن خداست «کسی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره رؤیت خداوند در دنیا سؤال کرد و به او گفت: آیا پروردگارت را دیده‌ای؟ [پیامبر] گفت: نوری است که او را می‌بینم، زیرا چشم در دنیا نورهایی را که براساس واقعیت آنها خلق شده است، درک نمی‌کند... اگر خداوند مقرر فرموده که چشم با نگاه به چشمه خورشید پایدار نماند، سزاوارتر است که چشم با نگاه به خداوند متعال پایدار نماند مگر این که خداوند عز و جل آن را تقویت می‌کند، زیرا رؤیت خداوند متعال در دنیا مورد اختلاف است» (اشعری، بی‌تا، ص. ۱۶-۱۷). اشعری بنابر این روایت می‌گوید رؤیت خداوند در دنیا محل اختلاف است و در صورتی که خداوند چشم‌ها را تقویت کند، چشم‌ها می‌توانند او را ببینند.

د) دیدن/ دیده/ چشم سر

«دیدن»، «دیده» و «چشم سر» از واژگان دیگر نشان‌داری هستند که در نشان‌دادن مؤلفه‌های نظریه‌مند متن نقش بنیادین دارند. همه فرقه‌های اصلی «کَلَّابیه، اشاعره، حشویه، ماتریدیه، مشبّهه، مجسمه، کرامیه، معتزله، شیعه با زیرمجموعه‌های فرعی‌تر آنها» به نسبت قائل به رؤیت بصری یا شهود قلبی خداوند هستند، ولی باز هم تکرار ترکیب کلیدی «چشم سر»، مطابق داده‌های جدول، قائلان به رؤیت خداوند با حس ششم یا شهود قلبی از «مرجئه، حفصیه، معتزله، ضراریه، شیعه اسماعیلیه، شیعه زیدیه، شیعه اثناعشریه، ماتریدیه و...» را از گود خارج

می‌کند. فعل معنادار «دیدن» در مخزن‌الأسرار، هفت پیکر و لیلی و مجنون، انحراف معیار دیدگاه حکیم نظامی را از حدیث منقول عایشه نشان می‌دهد که پیامبر (ص) فرمودند «خداوند تعالی را در شب معراج ندیدم» (بزودی، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳). روشن است که در همین صف‌آرایی دیدن و ندیدن روایت منقول از ابن عباس – که قبل‌تر بیان شد – و روایت منقول از عایشه در برابر هم قرار می‌گیرند. در این صف‌آرایی دیدن و ندیدن، امام محمد غزالی با اینکه که خود از نظریه‌پردازان بزرگ اشاعره است، در جبهه قائلان به «عدم رؤیت خداوند در معراج» قرار می‌گیرد: «و در رؤیت پیغامبر – علیه‌السلام – خدای را در شب معراج اختلاف است، و صحیح آن است که پیغامبر – علیه‌الصلاه و السّلام – در شب معراج حق را ندید» (غزالی، ۱۳۹۰، ج ۴ ف ص. ۵۴۰) و همین موضوع زمینه صف‌آرایی درون‌فرقه‌ای فرقه اشاعره را در مؤلفه رؤیت خداوند پدید می‌آورد. افزون‌براین ترکیب معنادار «چشم سر» در بیت پنجم مخزن‌الأسرار و تکرار بلاغی آن که دلالت بر تأکید دارد، به‌صورت وسیله رؤیت، دیدگاه حکیم نظامی را در جبهه‌ای مقابل دیدگاه معتزله و حتی دیدگاه ابومنصور ماتریدی قرار می‌دهد، جایی که ابومنصور ماتریدی حدیثی مبنی بر شهود قلبی پیامبر (ص) نقل می‌کند: «و از پیامبر سؤال شد: آیا پروردگارت را دیدی؟ [پیامبر] گفت: "با قلبم"» (ماتریدی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۴۴). محققان کتاب التوحید ماتریدی دکتر طوبال اوغلی و دکتر محمد آروشی، در زیرنویس کتاب می‌نویسند این عبارت «رؤیت با قلب» به سخن پروردگار در واقعه معراج پیامبر اشاره دارد که «وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ أُخْرَىٰ - و قطعاً بار دیگری هم او را دیده است» (النجم: ۱۳). این بیانگر آن است که ابومنصور ماتریدی رؤیت پیامبر در معراج را با چشم دل می‌دانسته است نه با چشم سر. ازسویی چنان‌که در مباحث نظری پژوهش گذشت، طرفداران یک نظریه آراء حزب و گروه مخالف را تحقیر و استهزاء می‌کنند. در بیت «دیدنش از دیده نباید نهفت/ کوری آن کس که به دیده نگفت» نیز حکیم نظامی جبهه‌های مخالف یعنی قائلان به «عدم رؤیت خداوند» و قائلان به «رؤیت خداوند با چشم دل یا حسّ ششم» را نفرین و استهزاء میکند.

ه) دیدنی / میسر / بی‌عرض و جوهر

«دیدنی» نیز از واژگان مؤثر در نشان‌دادن مواضع نظریه‌مند متن است. این واژه با ساختار اشتقاقی مخصوص به خود در دستور زبان فارسی به‌عنوان «صفت لیاقت» شناخته می‌شود که بیانگر مفهوم لیاقت و قابلیت موصوف است و در مباحث مربوط به رؤیت، در متون عربی کلام اسلامی معادل واژه «مرئی» قرار می‌گیرد. چنان‌که در مبانی نظری پژوهش گذشت، نظریه و ساختارهای نحوی و صرفی زبان ارتباط تنگاتنگی دارند. در اینجا صفت لیاقت «دیدنی» بسیار دقیق انتخاب شده و یادآور مفهوم «جواز رؤیت» در اندیشه‌های کلامی اشاعره است. مطابق داده‌های جدول، حکم جواز رؤیت خداوند برای همه موجودات بدون تعیین ظرف زمان و مکان در آرای ابوالحسن اشعری دیده می‌شود (شهرستانی، ۱۴۳۰ق، ص. ۳۴۸)، به‌خصوص اینکه اشعری معتقد است حضرت محمد (ص) به رؤیت خداوند در دنیا مخصوص شده است (ابن‌فورک، ۱۴۰۵ق، ص. ۸۲)؛ بنابراین از سنجش سخنان اشعری چنین استنباط می‌شود که وی قائل به جواز رؤیت حضرت پیامبر (ص) در معراج بوده و حکیم نظامی گنجوی در این موضوع از وی پیروی کرده است. افزون‌براین واژه کلیدی «میسر» در معنی امکان‌پذیر بودن در مصرع «تا خدا دیدنش میسر شد» در هفت پیکر یادآور مفهوم جواز رؤیت در اندیشه اشاعره است.

یکی از الزاماتی که شیعه و معتزله بر اشاعره وارد می‌کنند این است که «آنچه [مرئی است یعنی] با چشم دیده می‌شود باید مقابل یا در حکم مقابل باشد و این اقتضا می‌کند که او جسم یا عرض باشد و این منجر به تشبیه

می‌شود» (شریف مرتضی، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۶)، نیز رک: (بدوی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۴۶۰-۴۶۱). ابوالحسن اشعری در پاسخ به این الزام می‌گوید: «اگر کسی بگوید که آیا تا حالا هیچ مرئی را دیده‌ای مگر اینکه جوهر یا عرض محدودی یا حال در محدودی باشد؟ به او گفته شود نه؛ و مرئی، دیدنی نیست به این خاطر که محدود است و نه به این خاطر که حال در محدودی است و نه به این خاطر که جوهر و عرض است» (اشعری، ۱۳۷۴، ص. ۶۷). پر واضح است که جوهر و عرض از لوازم جسم است و همه اجسام حادث‌اند، ابوالحسن اشعری می‌گوید: «خداوند جسم محدود حادثی نیست که به خاطر جوهر و عرض مرئی و دیدنی باشد». گویی حکیم نظامی همان اندیشه اشعری را در بیت دوم تکرار می‌کند: «دیدن او بی عرض و جوهر است»؛ چراکه ذات خداوند فراتر از عرض و جوهری است که لوازم جسم‌اند؛ بنابراین دیدگاه حکیم نظامی د برابر فرقه‌های مشبهه و مجسمه و کرامیه و برخی اهل حدیث و حشویه قرار می‌گیرد که قائل به تشبیه و جسمانیت خداوند هستند.

ی) مطلق / جهت بی‌جهتی / مکانی نبودن / دیدن به درست

«مطلق»، «جهت بی‌جهتی» و «مکانی» در مخزن‌الأسرار نیز از واژگان مؤثر در تعیین مواضع نظریه‌مند متن هستند که هر سه به گونه‌ای کیفیت دیدار را بیان می‌کنند. یکی از الزاماتی که مخالفان بر اشاعره وارد می‌کنند این است که «آن که به حس ببیند، چیزی نخواهد دید مگر اینکه در مقابل آن باشد یا حال در آنچه در مقابل یا در حکم مقابل آن است قرار گیرد و این در حالی است که ثابت شده خداوند امکان ندارد مقابل یا حال در آنچه مقابل یا در حکم مقابل است باشد» (بدوی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۴۶۰-۴۶۱). ابوالحسن اشعری در جواب این الزام و با در نظر گرفتن این موضوع که رؤیت مشروط به تصور مکان برای خداوند منجر می‌شود، «رؤیت خداوند» را مطلق یعنی بی‌قید و شرط می‌داند: «و الرؤیه إذا أطلقت إطلاقاً و مثلت برؤیه العیان لم یکن معناها إلّا برؤیه العیان - و رؤیت اگر به صورت مطلق، بی‌قید و شرط باشد و با دیدار چشم آشکار شود، معنایش جز رؤیت چشم نیست» (اشعری، بی‌تا، ص. ۱۶). در بیت سوم می‌بینیم کلمه معنادار «مطلق» در شعر نظامی به صورت قید کیفیت، معادل و تالی تلو همان «إطلاقاً» در کلام اشعری است. از سویی «مکانی نبودن» و «از جهت بی‌جهتی بودن» در شعر حکیم نظامی در معنای قید مکان و قید کیفیت‌اند که هر دو از واژگان معنادار متن هستند و کیفیت رؤیت خداوند را بیان می‌کنند؛ چنان‌که ابوالحسن اشعری همین کیفیت را برای رؤیت خداوند برمی‌شمرد: «اشعری گوید: که دیدن حق تعالی جایز نیست که به جهت و مکان باشد، و به صورت مقابله و متصل شدن شعاع یا به طریق انطباق و این همه محال است نسبت به حق تعالی» (شهرستانی، ۱۳۶۱، ص. ۱۲۸). «به درست» دیدن معبود در معنی به طور کامل دیدن خداوند نیز قیدی است که حکیم نظامی در هفت پیکر برای رؤیت خداوند ذکر کرده و یادآور شرایط رؤیت در اندیشه ابوالحسن اشعری است که رؤیت خداوند را رؤیتی کامل می‌داند و با رؤیتی که در مقابل یا حال در آنچه مقابل یا حکم مقابل است تفاوت دارد (بدوی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۴۶۰-۴۶۱).

در تحلیل نهایی با توجه به داده‌های جدول‌ها و ارتباط واژگان نشان‌دار و معنادار حکیم نظامی با آراء اشاعره به نظر می‌رسد حکیم نظامی در مؤلفه «رؤیت خداوند در معراج» در جبهه اشاعره قرار دارد و به طور دقیق‌تر از آراء ابوالحسن اشعری پیروی کرده است.

۵. نتیجه

بازخوانی مطالعات کلامی در ادبیات فارسی و مطالعه نظریه‌مند کلان‌فرقه‌ها و فرقه‌های فرعی‌تر در حوزه

رؤیت الهی و بازتاب آن در مخزن‌الأسرار حکیم نظامی، نویسندگان را به نتایج و استنباط‌های زیر رهنمون ساخت:

۱- مطالعاتی که تا روزگار ما، در حوزه بازتاب مؤلفه‌های کلامی در شعر فارسی صورت پذیرفته، بیشتر براساس کتاب‌های تاریخ کلام و نه منابع دست اول بوده است. بنابراین این قبیل مطالعات پُر است از کلی‌گویی‌ها و قضاوت‌های کلی درباره عقاید فرق متعدد و هرگز به اختلافات درون‌فرقه‌ای و فردیت آراء متکلمان توجه نشده است. متأسفانه پژوهشگران این قبیل مطالعات، براساس همین باورهای کلامی کلی تحلیل نظریه‌مند شعر فارسی را انجام داده‌اند و چون از شاخصه‌ها و معیارهای معتبر در تعیین سبک نظریه‌مند متون محروم بوده‌اند، نتوانسته‌اند رابطه نظریه و زبان را نشان دهند. ازسویی مسائلی مثل اشتراکات اعتقادی فرّق کلامی مختلف، اتهام و انتساب آراء متناقض و متضاد به صاحبان فرّق، تجلّی مؤلفه‌های اعتقادی فرقه‌های مختلف در شعر یک شاعر و فهم دقیق‌تر متون ادبی از جمله نکاتی است که سبک‌شناسی نظریه‌مند با رویکرد کلامی را ضروری می‌سازد.

۲. نویسندگان این نوشتار، با بیان ضرورت‌ها و برای پرهیز از پیش‌داوری‌ها و کلی‌گویی‌های کلامی و نشان‌دادن رابطه لایه نظریه‌مند متن با لایه‌های آوایی، واژگانی، دستوری و بلاغی، «سبک‌شناسی نظریه‌مند شعر فارسی با رویکرد کلامی» را معرفی و پیشنهاد کرده‌اند و برای نشان‌دادن انحراف از نُرْم‌ها الگویی ارائه می‌کنند. چنان‌که ایشان در حوزه رؤیت، مؤلفه کلامی رؤیت خداوند را به ساختارهای فکری جزئی‌تر «ماهیت دیدارکنندگان: پیامبر (ص)، مؤمنان، بهشتیان، کافران، فرشتگان و ...»، «حکم رؤیت: وجوب رؤیت، جواز رؤیت و ...»، «وسیله رؤیت: چشم سر، چشم دل، حس ششم و ...»، «مکان و زمان دیدار: دنیا، آخرت، بهشت، موقف، معراج و ...»، «انگیزه دیدار خداوند: کرامت، اقرار و ترساندن و ...» و اجزای فکری دیگر تقسیم کرده‌اند تا علاقه‌مندان این قبیل از مطالعات بتوانند با شیوه علمی به سبک‌شناسی و رمزگذاری نظریه‌مند متون ادبی توجه کنند.

۳. نویسندگان این نوشتار برای نشان‌دادن این رویکرد در عمل، به مطالعه نظریه‌مند مؤلفه کلامی رؤیت خداوند در معراج با رویکرد سبک‌شناسی کلامی در شعر حکیم نظامی گنجوی توجه نشان داده و ضمن مشخص کردن واژگان نشان‌دار و تبیین مواضع نظریه‌مند واژگان معنادار، انحراف از معیارهای باور نظامی را از فرقه‌ها و متکلمان مختلف نشان داده‌اند. درنهایت با تبیین و تحلیل رابطه نظریه با دستور زبان و بلاغت، اندیشه حکیم نظامی را در حوزه رؤیت خداوند در معراج با اندیشه ابوالحسن اشعری هم‌سو دانسته‌اند.

پی‌نوشت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان «صف‌آرایی جریان‌های نظریه‌مند در جغرافیای تاریخی خراسان قدیم و بازتاب آن در شعر فارسی» است. با توجه به حجم محدود مجلات، نویسندگان تصمیم گرفتند مؤلفه‌های کلامی و اجزای فکری مؤثر در سبک را در جدولی ارائه کنند و داده‌های تفصیلی جدول را استناد هیأت تحریریه به دفتر مجله بفرستند.

منابع

قرآن کریم.

ابن حزم الظاهری، ابي محمد بن أحمد (۱۹۷۵). *الفصل فی الملل و الأهل و النحل*، (الجزء الثالث). دارالمعرفه.

- ابن فورک، حافظ ابوبکر بن فورک (۱۴۰۵ق). مشکُلُ الحدیث و بیأنه، تحقیق موسی محمد علی. عالم الکتب.
- ابن فورک، ابوبکر محمد بن حسن فورک (۱۴۲۵ق). مقالات الشیخ أبی الحسن الأشعری، تحقیق و ضبط أحمد عبدالرحیم السایح. مکتبه الثقافه الدینیه.
- اسفرائینی، أبوالمظفر (۱۴۰۳ق). التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجیه عن الفرقة الهالکین، تحقیق کمال یوسف الحوت. عالم الکتب.
- الأشعری، أبو الحسن (بی تا). الإبانة عن أصول الدیانة. دار ابن زیدون.
- الأشعری، أبو الحسن (۱۳۷۴ق). کتابُ أَلَمَعِ فی الرَّدِّ اهلِ الزَّیغِ و البدع، صححه الدكتور حموده غرابه. مطبعه مصر شرکت مساهمه مضریه.
- الأشعری، أبو الحسن (۱۳۶۲). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین (محسن مؤیدی، مترجم). انتشارات امیرکبیر.
- الباقلانی، القاضی أبی بکر بن الطیب (۱۴۲۰ق). الإنصافُ فیما یجبُ إعتقاده و لایجوز الجهل عنه، تحقیق محمد زاهد بن الحسن. المکتبه الأزهریه للتراث.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۳۷۴). تاریخ اندیشه‌های کلامی در اسلام «مذاهب الإسلامیین (ج. ۱)». (حسین صابری، مترجم). انتشارات آستان قدس رضوی.
- بزودی، أبوالیسر محمد (۱۴۲۳ق). أصول الدین. تحقیق الدكتور هانز بیتر لنس، ضبطه الدكتور احمد حجازی. المکتبه الأزهریه للتراث.
- بغدادی، ابو منصور عبدالقاهر (۱۳۴۶ق). الأصول الدین. مطبعه الدوله.
- بغدادی، ابو منصور عبدالقاهر (۱۳۶۷). الفرق بین الفرق در تاریخ مذاهب اسلام، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور. کتابفروشی اشراقی.
- الجوینی، امام الحرمین (۱۴۳۰ق). کتابُ الإرشادِ إلی قواطع الأدله فی أصول الاعتقاد، تحقیق احمد عبدالرحیم السایح و توفیق علی وهبه. مکتبه الثقافه الدینیه.
- پارسانیا، حمید (۱۳۷۶). دین و نظریه. کتاب نقد، (۲-۳)، ۸۹-۱۱۲.
- پین، مایکل (۱۳۸۲). فرهنگ اندیشه انتقادی؛ از روشنگری تا پسامدرنیته (پیام یزدانجو، مترجم). مرکز.
- تفتازانی، سعدالدین مسعود (۱۳۹۳). عقاید نسفیه و شرح آن (علی اصغر حلبی، مترجم). زوآر.
- حامدی، ابراهیم بن الحسین (۱۴۱۶ق). کتابُ کنزالولد، تحقیق مصطفی غالب. دارالاندلس.
- حرّی، ابوالفضل (۱۳۹۰). معرفی کتاب سبک‌شناسی ادبیات داستانی. کتاب ماه ادبیات، ۵(۵۹)، ۳۸-۴۹.
- حسنی رازی، سید مرتضی (۱۳۶۴). تبصره العوام فی معرفه مقالات الأنام، تصحیح عباس اقبال آشتیانی. اساطیر.
- الحسینی العلوی، محمد (۱۳۷۶). بیان الأدیان، به کوشش دکتر سید محمد دبیرسیاقی. انتشارات روزنه.
- خاتمی، احمد (۱۳۸۶). پنهان ز دیده‌ها و همه دیده‌ها از اوست. مجله فرهنگ، (۶۳-۶۴)، ۲۲۹-۲۴۴.
- خدادادی، محمد، و ملک‌ثابت، مهدی، و جلالی پندری، بدالله (۱۳۸۹). رؤیت از دیدگاه شمس تبریزی و بررسی بازتاب آن در مثنوی مولوی. فصلنامه تخصصی مولوی پژوهی، ۴(۹)، ۱-۱۹.
- رحمتی، محمد کاظم (۱۳۸۳). رساله کلامی از ابن فورک در رؤیت خداوند. مجله کتاب ماه دین، (۸۰)، ۳۴-۳۵.
- الرّسی، امام محمد بن قاسم (۱۴۲۲ق). مجموع کتب و رسائل الإمام محمد بن القاسم الرّسی، تحقیق عبدالکریم

احمد جدّبان. مکتبه التراث الإسلامی.

سلطانی، مصطفی (۱۳۹۶). تاریخ و عقاید زیدیه. نشر ادیان.

سمرقندی، حکیم ابوالقاسم (۱۳۴۳). *السَّوَادُ الْأَعْظَمُ*، به اهتمام عبدالحی حبیبی. بنیاد فرهنگ ایران.

شریف مرتضی، ابوالقاسم علی (۱۳۸۱). *الماخص فی اصول الدین*، تحقیق محمدرضا انصاری قمی. مرکز نشر دانشگاهی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). سخنان نویافته دیگر از محمد بن کرام. *مطالعات عرفانی*، ۲(۱)، ۵-۱۴.

https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_113025.html

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۶). شاعر آینه‌ها. آگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۳). *کلیات سبک‌شناسی*. میترا.

شهرستانی، ابوالفتح محمدبن عبدالکریم (۱۳۶۱). *توضیح الممل «الملل و النحل»* (ج. ۱)، تحریر نو مصطفی

خالقداد هاشمی، مقدمه و تعلیقات سیدمحمدرضا جلالی نائینی. اقبال.

شهرستانی، ابوالفتح محمدبن عبدالکریم (۱۴۳۰ق). *نهایه الأقدام فی علم الکلام*، صححه الفرید جیوم. مکتبه الثقافه

الدینیّه.

شیخ صدوق، محمدبن علی بن بابویه (۱۳۹۴). *التوحید (توحید صدوق، مترجم)*، مصحح خلیل الله مسائلی. مرکز

تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

ضیائی، علی اکبر (۱۳۹۰). *تاریخ و اعتقادات اباضیه*. نشر ادیان.

غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۹۰). *احیاء علوم الدین*، ربع چهارم، (مؤیدالدین محمد خوارزمی، مترجم)، به کوشش

حسین خدیو جم. علمی فرهنگی.

فتوحی، محمود (۱۳۹۲). *سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. سخن.

فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان (فاطمه شایسته‌پیران و همکاران، مترجم)*. مرکز مطالعات و

تحقیقات رسانه‌ها.

قاضی عبدالجبار بن احمد (۱۳۸۱ق). *المُعنی فی ابواب التوحید و العدل (الجزء الرابع: رؤیه الباری)*، تحقیق

الدكتور مصطفى حلمی و الدكتور ابوالوفا الغنیمی. الدار المصریه للتألیف و الترجمة.

نسفی، ابومعین میمون بن محمد (۱۴۱۳ق). *تبصره الأدله فی أصول الدین*، (الجزء الأول)، بتحقیق الدكتور حسین

آتای. نشریات رئاسه الشؤون الدینیّه للجمهوریه التركیه.

الماتریدی السمرقندی، ابی منصور محمد (۱۴۳۱ق). *کتاب التوحید*، تحقیق الدكتور بکر طوبال اوغلی و الدكتور

محمد آروشی. دارالصادر، مکتبه الإرشاد.

محرمی، رامین (۱۳۹۱). دیدگاه عرفانی امام محمد غزالی و جلال الدین مولوی در باب رؤیت خداوند. *مجله ادیان*

و عرفان، ۴۵(۲)، ۱۰۵-۱۲۴. 10.22059/JRM.2013.35755

مشیدی، جلیل (۱۳۷۷). رؤیت حق در نظر مولوی. *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۳۵(۱)-

۲۹۳-۲۷۷.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ (ج ۱-۶)*. مقدمه، ترجمه و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی. آگه.

مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۳). *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر (مهران مهاجر و محمد نبوی، مترجم)*. آگه.
نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹). *مخزن‌الأسرار، تصحیح حسن وحید دستگردی*، به کوشش دکتر سعید حمیدیان. قطره.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹). *لیلی و مجنون، تصحیح بهروز ثروتیان*، (چاپ دوم). انتشارات امیرکبیر.
نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۰). *هفت پیکر، تصحیح حسن وحید دستگردی*، به کوشش دکتر سعید حمیدیان. قطره.

References:

- Ash'aari, A. (1955). *Ketab Al-Loma 'a fi al-Rard-e Ahl al-Zaigh va Al-Beda 'a*. Edited by Dr. Hamudaeh Gharabeh. Sherkat-e Mosahemat-e mezriyah Publication. [In Arabic].
- Ash'aari, A. (1983). *Magahlat al-Eslamiyin va Ekhtelaf Al-Moslyin*. (M, Mo'aayedi, Trans). Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Ash'aari, A. (n. d.). *Al-ebanah 'aan osul-e Al-Diyanah*. Dar Ibn Zeidoon Publication. [In Arabic].
- Badavi, A (1995). *The History OF Isaamic Theological Sepculation* (Vol. 1). (H, Saberi, Trans). Astan Ghods Razavi Publication. [In Persian]
- Bagelani, A. (2000). *Al-ensaf fi ma yajeb-o E'ateghadah va La yajuz Al-jahl-o 'aanh*. Research of Mohammad Zahed ibn-e Al-Hasan. Al-Maktab Al-Azhariyyah Leltorath Publication. [In Arabic].
- Baghdadi, A. (1928). *Osul al-Din*. Mataba'Ah al-Dawlah Publication. [In Arabic].
- Baghdadi, A. (1988). *Al-Fargh bayn al-Feragh dar Tarikh-e Mazaheb-e Islam*. Edited Dr. Mohammad Javad Mashkoor. Eshraghi bookstore Publication. [In Persian]
- Bazoodi, A. (2003). *Osul al-Din*. Dr. Hans Bitter Lance's research; Edited by Dr. Ahmad Hijazi. Al-Cairo: Al-Maktab Al-Azhariyya Leltorath Publication. [In Arabic].
- Esfrayeni, A. (1983). *Al-Tabsir fi al-Din va Al-Tamyiz beyn Al-Feragh al-Najiyah va al-Fergh al-Halekin*. The research of Kamal Youssef al-Hout. 'Alam ol-Kotob Publication. [In Arabic].
- Fairclough, N. (2003). *Critical analysis of discourse* (F. Shayesteh piran & another group of translators, Trans). Markaz-e Motaleat va Tahghighat-e Resneh-ha Publication. [In Persian].
- Fotuhi, M. (2013). *Stylistics; Theories, approaches and methods*. Sokhan Publication. [In Persian].
- Ghazi Abdol Jabbar (1962). *Al-Moghni fi Abvab-e Al-Towhid va Al-Adl; The fourth part: Roayat-e Al-Bari*. The research of Dr. Mostafa Helma and Dr. Abolvafa Al-Ghanimi. Al-Dar al-Mesriya le-Ta'lif va Altarjome Publication. [In Arabic].
- Ghazzali, M. (2011). *Ehya-e 'Olum al-Din* (Vol. 4). (M. M. Kharazmi, Trans). Through the efforts of Hosein Khadiv Jam. Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
- Hamed, I. (1996). *Kanz Al-Valad*. Researched by Mostafa Ghaleb. Dar al-Andolos Publication. [In Arabic].
- Hasani Razi, S. M. (1985). *Tabserat Al-Avam fi Ma'arefat-e Al-Anam*. Edited by Abbas Ighbal Ashtiani. Asatir Publications. [In Persian].

- Horri, A. (2010). Introducing the book on the stylistics of fiction literature. *Ketab-e Mah-e Adabiyat*. (173), 38-49. [In Persian].
- Hosseini Al-Alavi, M. (1997). *Bayan Al-Adyan*. With the efforts of Dr. S. Mohammad Dabir siaghi. Rowzaneh Publication. [In Persian].
- Ibn Fowrak, H. (1985). *Moshkel al-Hadith va Bayanoh*. Investigation of Musa Muhammad Ali. 'Alam ol-Kotob Publication. [In Arabic].
- Ibn Fowrak, H. (2005). *Maghalate Al-Sheikh Abi Al-Hasan Al-Ash'ari*. Research by Ahmad Abod al-Rahim al-Sayeh. Maktbat al-Thaqhafat al-Diniyah Publication. [In Arabic].
- Ibn Hazm, A. (1975). *Alfasl fe al-Melale va al-Ahva'e va al-Nehal*. Dar alma'arefah Publication. [In Arabic].
- Jowini, I. (2009). *Ketab Al-Irshad Ela Ghavate'a Al-Adellah fi Osul al-e'ateghad*. Researched by Ahmad Abdolrahim Al-Sayeh and Towfigh Ali Wahabeah. Al-Thaghafat al-Diniyah Publication. [In Arabic].
- Khatami, A. (2007). "Penhan ze Dideh-ha va Hame Dideh-ha az Oust". *Culture magazine*, (63-64), 229-244. [In Persian].
- Khodadadi, M., Malekthabet, M., & Jalali Pandari, Y. (2009). Seeing from Shams Tabrizi's point of view and examining its reflection in Molavi's Masnavi. *A specialized quarterly of Maulavi research*, 4(9), 1-19. [In Persian].
- Maghdasi, M. (1995). *Afarinesh va Tarikh* (Vol. 1-6). Introduction, translation and notes by Mohammad Reza Shafi'ei Kadkani. Agah Publication. [In Persian].
- Makarik, I. (2013). *Encyclopedia of contemporary literary theories*. (M. Mohajer, and M. Nabavi, Trans). Agah Publication. [In Persian].
- Matoridi, A. (2010). *Ketab-e Al-Towhid*. The research of Dr. Bekr Tubal Oghli and Dr. Mohammad Aroshi. Dar al-Sader. Istanbul: Maktabah al-Irshad Publication. [In Arabic].
- Moharrami, R. (2012). The mystical view of Imam Mohammad Ghazzali and Jalaluddin Molvi about seeing God. *Religions and mysticism magazine*, 45(2), 105-124. [10.22059/JRM.2013.35755](https://doi.org/10.22059/JRM.2013.35755) [In Persian].
- Moshayyedi, J. (1998). Seeing God in Maulvi's opinion. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences*, 35(1-5), 277-293. [In Persian].
- Nasafi, A. (1993). *Tabserat Al-Adellah fi Osul al-Din*. Investigation of Dr. Hosein Atai. Nashriyat-e Reasat Al-Shaun al-Diniya Publications for the Republic of Turkey. [In Arabic].
- Nezami, E. (2010). *Leyli va Majnoon*. Corrected by Behrouz Servatian. Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Nezami, E. (2010). *Makhzan Al-Asrar*. by the efforts of Dr. Sa'eed Hamidian. 13th edition. Ghatreh Publication. [In Persian].
- Nezami, E. (2011). *Haft Peykar*. by the efforts of Dr. Sa'eed Hamidian. Ghatreh Publication [In Persian].
- Parsania, H. (1988). Religion and ideology. *Ketab-e naghd*. (2-3), 89-112. [In Persian].
- Payne, M. (2012). *Dictionary of critical thought; From Enlightenment to Pin Persianostmodernism* (P. Yazdanjoo, Trans). Markaz. [In Persian].
- Rahmati, M. (2003). Theological treatise of Ibn Fourak on the vision of God. *Kitab Mah Din magazine*, (80), 34-35. [In Persian].
- Rassi, M. (2002). *Majmmu'a-ye Kotob va Rasael-e Imam Muohammad ibn-e Ghasem al-Rassi*. Research by AbdolKarim Ahmad Jadban. Maktabah Al-Torath-e Islami Publication. [In Arabic].

- Samarghandi, A. (1964). *Al-Savad al-Aazam*. To the attention of Abdol Hay-e Habibi. Enteshart-e Bonyad-e Farhang-e Iran Publication. [In Persian].
- Shaf'ai Kadkani, M. (1987). *Sha'er-e Ayeneh-ha*. Agah Publication. [In Persian].
- Shaf'ai Kadkani, M. (2005). Other new words of Mohammad Ibn-e Karram. *Motale'at-e 'aerfni*, (3), 5-14. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_113025.html [In Persian].
- Shahreshtani, A. (2009). *Nahayat Al-Eghdam fi 'elm-e al-kalam*. Edited and corrected by Al-Farid Jayum. Maktabat Al-Thagahfat al-Diniyah. [In Arabic].
- Shahrestani, A. (1928). *Towzih-e " Al-Mellal and Al-Nehal"* (Vol. 1). Written by Mostafa Khaleghdad Hashemi. Introduction and comments by Seyyed Mohammadreza Jalali Naini. Eghbal Publication. [In Persian].
- Shamisa, S. (2013). *Generalities of stylistics*. Mitra Publication. [In Persian].
- Sharif Morteza, A. (2002). *Al-Malkhas fi Osul al-Din*. Research by Mohammadreza Ansari Qomi. Markaz-e Nashr-e Daneshgahi Publication.
- Sheikh Sadough, M. (2015). *Al-Towhid*. Corrected by Khalilallah Masaeli. Markaz-e Tahghhat-e Resanehi Isfahan Publication. [In Persian].
- Soltani, M. (2016). *Zeidiyyah, The history and Beliefs*. Adyan Publication. [In Persian].
- Taftazani, S. (2014). *Aghayed-e Nasafiyah* (A. A. Halabi, Trans). Zovvar. [In Persian].
The Holy Quran.
- Ziaei, A. (2010). *History And Beliefs of Ibadi*. Adyan Publication. [In Persian].